

Pepa Fakamatala 'a e Tokotaha 'Oku Kau Mai

CENIC-NZ

Building 507, Level 1
28 Park Ave,
Grafton, Auckland, New Zealand
T 0800 367 644

Kaveinga 'o e Akó: CENIC II New Zealand Supplement. Ngaahi Fakakaukau, Hoha'a, Fiema'u mo e Taumu'a Fekau'aki mo hono Holoki 'o e Nicotine 'i he Tapaka Ngaahí (Combusted Tobacco)

Siponisā: 'Univēsi Fakafaito'o 'o Wake Forest, USA (NIH Grant)

Taki Fakatotolo 'i Nu'usila': Palōfesa Chris Bullen

Kau Fakatotolo mei he 'Apiako 'Univēsi Fakafaito'o Wake Forest: Palōfesa Eric Donny mo A/Palōfesa Rachel Denlinger-Apte

Fika Fetu'utaki ki he Akó: 0800367644

Fika Faka'ilonga ki he Kōmiti Faka'ēfiká: 2023 AM 12747

'Oku fakaafe'i atu koe ke ke kau 'i ha ako ke vahevahe ai ho'o whakaaro/ngaahi fakakaukau, hoha'a mo e fiema'u, 'i ho'o hoko ko ha tokotaha 'oku mama tapaka sikaleti, fekau'aki mo e Palani Ngāue New Zealand's Smokefree Aotearoa 2025.

Pe te ke kau mai pe 'ikai, ko e fili pē ia 'a'au. Kapau 'oku 'ikai ke ke fie kau, 'oku 'ikai fiema'u ia ke ke 'omi ha 'uhinga. Kapau 'okú ke fie kau he taimí ni, kae liliu ho fakakaukau 'a'au 'amuiange, te ke lava 'o mavahe mei he akó 'i ha fa'ahinga taimi pē.

'E tokoni atu 'a e Pepa Fakamatala ko 'eni ki he Tokotaha 'Oku Kau Mai, ke ke fili pe te ke kau mai. 'Okú ne 'oatu 'a e 'uhinga 'oku mau fakahoko ai 'a e akó, ko e me'a 'e fakahoko 'i ho'o kau mai, ko e ngaahi lelei pe fakatu'utāmaki 'e ala hoko kiate koé, pea mo e me'a 'e hoko hili e 'osi 'a e akó.

'Oku 'ikai fiema'u ia ke ke fili he 'ahó ni pe te ke loto ke kau ki he akó ni. Kimu'a peá ke filí, 'okú ke tau'atāina ke talanoa mo ho'o whānau, fāmili, ngaahi kaungāme'a, pe ko e timi fakatotoló pe ko ho'o kautaha malu'i mo'ui lelei hangē ko ho'o toketā fakafamili, fekau'aki mo e akó.

Kapau te ke loto ke kau 'i he akó ni, 'e kole atu ke ke fai hano fakangofua 'i he 'initaneti 'o makatu'unga 'i he pepa fakamatala ko 'eni ki he tokotaha 'oku kau mai mo e foomu fakangofuá, 'a ia 'oku ma'u atu foki 'i he lea Te Reo Māori, Fakaha'amoā mo e Fakatongá. 'E malava ke ke download ha tatau 'o e tohí ni ke ke toki vakai ki ai pe hū ki he uepisaiti saveá 'i ha fa'ahinga taimi pē, ke ma'u ha tatau. 'I he konga ki lalo 'oku ui ko e 'Ko e hā e me'a 'oku fakahoko 'i he'eku kau atu ki he akó?' te ke lava 'o ma'u ha fakamatala lahi ange fekau'aki mo e founga fakahoko 'o e ngāue ni.

'Oku 'i ai ha ngaahi peesi 'e 10 'i he tohi ko 'ení, kau ai 'a e Foomu Fakangofuá. Kātaki 'o fakapapau'i kuó ke lau mo mahino'i a e ngaahi pēsí kotoa.

Ko e hā 'a e taumu'a 'o e akó ni?

‘Oku fakahoko ‘a e akó ni ‘e ha kau fakatotolo ‘i he ‘Univēsi ‘o ‘Aokalaní mo e ‘Apiako ‘Univēsi Fakafaito‘o Wake Forest ‘i USA. Ko Palōfesa Chris Bullen ‘a e taki fakatotolo ki he akó ni ‘i Nu‘usilá. Ko Palōfesa Bullen ko ha tokotaha fakatotolo ki he mo‘ui lelei ‘o ngāue tu‘uma‘u ‘i ha senitā fakatotolo ‘oku ui ko e National Institute for Health Innovation (NIHI), ‘i he ‘Apiako ki he Mo‘ui Lelei ‘a e Kakaí (School of Population Health), ‘Univēsi ‘o ‘Aokalaní, ‘Aokalani, Nu‘usila.

Ko Palōfesa Eric Donnu, ‘i he ‘Apiako ‘Univēsi Fakafaito‘o Wake Forest USA, ko ha tokotaha fakatotolo ia ‘oku tokanga makehe ki hono siviliví ‘o e ngaahi tu‘unga nicotine fo‘ou ki he sikaletí pea kuó ne ma‘u ha tokoni fakapa‘anga mei he National Institute for Health (NIH) ke fakakakato ‘a e akó ni.

‘I he ako ko ‘ení, te mau fokotu‘u ai ha ní‘ihi ‘oku nau mama tapaka ke mau muimui‘i ‘i ha vaha‘ataimi ‘i he taimi ‘e kamata ai ‘a e Palani Ngāue SmokeFree Aotearoa 2025. ‘Oku mau fie mahino‘i ‘a ‘enau vakai ki he mama tapaká, lolotonga e palani ko ia ‘a e pule‘anga Nu‘usilá ke liliu ‘a ‘enau ngaahi tu‘utu‘uni ngāue fekau‘aki mo e tapaká.

Te mau tñaki ‘a e ngaahi fakakaukau ‘a e kakai ne nau kau mai ‘i ha ngaahi savea nounou ‘i he ‘initanetí mo kinautolu ‘oku loto fiemālie ki ha ‘initaviu makehe tautau toko taha ‘i he telefoní mo/pe ‘i ha ‘a‘ahi hangatonu.

‘E faka‘aonga‘i ‘a e ngaahi me‘a kuo ma‘u mei he ako ko ‘ení ke fakahā ai ‘a e ngaahi founa ngāue ki he tu‘utu‘uni ngāue ‘a e pule‘anga Nu‘usilá ki he tapaká, Palani Fakalūkufua ‘a e Pule US ki he Me‘atokoní mo e Faito‘ó ki he Tapaká mo e Ngaahi Fakangatangata ki he Nicotine, pea mo tokoni ke palani‘i ha ako fo‘ou kau ki he uesia ‘oku fakahoko ‘e he tapaka ‘oku ma‘ulalo ai ‘a e nicotine, ‘i Nu‘usilá.

‘Oku fokotu‘u fēfē nai ‘a e ako ko ‘ení

‘E kamata ‘a e ako ko ‘ení mei Siulai ‘o e 2022 ‘o fakafuofua ke ‘osi ki Mā‘asi, 2024. ‘I he konga ‘uluakí, te mau kole ai ki ha ní‘ihi ke nau kau mai ‘o fakafou ‘i he Horizon Research Limited ‘a ia ‘oku nau ‘ulu‘i ‘ōfisi ‘i ‘Aokalani, ko ha kautaha fakatotolo ‘oku nau mataotao ‘i hono fakahoko e ngaahi savea ‘i he ‘initanetí. Te mau faka‘aonga‘i foki ‘amuiange, ‘a e mītia fakasōsialé ke tataki ai e tu‘uaki fakahangatonú pe fengāue‘aki mo e ngaahi kulupu fakakolo/kautaha malu‘i mo‘ui lelei, ke ‘ilo ‘e he kakaí fekau‘aki mo e kau mai ki he akó.

‘Uluakí, te ke tali ha ngaahi fehu‘i ke tokoni mai ke mau ‘ilo‘i pe te ke lava nai ‘o kau ki he akó.

Kapau te ke loto ke kau mai, ‘e fakaafe‘i koe ke ke kau ki he “Pēnolo ki hono Tālanga‘i ‘o e Mama Tapaká” ‘a ia ‘e ‘i ai ha ngaahi kulupu mama tapaka kehekehe ai ‘e 3. Te mau hokohoko atu ‘i hono fakasio ha kakai ke nau kau mai, kae ‘oua kuo a‘u ‘o toko 150 e kau maí ‘i he kulupu takitaha.

‘E kole ki he tokotaha takitaha ‘oku mai, ke ne fakakakato ha ngaahi savea ‘i he ‘initanetí ‘o a‘u ki he ngaahi savea ‘e 5, ‘o fakafuofua ke ‘osi ki Mā‘asi, 2024.

Ke siviliví‘i ‘a e tu‘unga fie kau mai ki ha fakatotolo ‘i he kaha‘ú, te mau ‘eke foki pe ‘e loto fiemālie ‘a e ní‘ihi ‘oku kau maí ke nau kau mai ‘i he fepōtalanoa‘aki ‘i he ‘initaviu telefoní pe zoom.

Ke siviliví‘i ‘a e tu‘unga fie kau mai ki ha fakatotolo ‘i he kaha‘ú, te mau ‘eke foki pe ‘e loto fiemālie ‘a e ní‘ihi ‘oku kau maí ke nau ‘omi ha sivi fāvai/hūare (tukukehe kapau ne ‘osi ‘omi ia lolotonga ha

‘a’ahi hangatonu mai) ke tauhi ‘i ha ngaahi ‘aisi ‘i he ‘Univēsi ‘o ‘Aokalaní ke sivi’i ai ‘e he timi fakatotoló ‘a hono faka‘aonga’i ‘o e tapaká pe nicotine, ‘i ha ‘aho ‘amui ange. He ‘ikai toe fai ha sivi kehe ki he fāvai kuo ‘osi ‘omaí.

Kapau te mau ma‘u ha toe fakapa‘anga lahi ange, ‘oku mau ‘amanaki ‘e lava ke mau toe ngāue ‘aki ‘a e kakai tatau ‘i he pēnoló ki ha ngaahi savea hili ‘a Mā‘asi 2024. Te mau fakahā ki he ni‘ihi ‘oku kau kau mai kuo nau fakakakato ‘a e Savea 4, kau ki he ngaahi faingamālie fakatotolo ‘i he kaha‘ú.

Ko hai ‘e lava ‘o kau ‘i he akó?

‘E lava ke kau ‘i he akó ‘a e kakau ‘oku nau ma‘u e ngaahi fiema‘u ko ‘ení:

- Ta‘u 18 mo motu‘a ange
- Fakamahino ‘oku lolotonga mama tapaka ‘ikai toe si’i hifo he ‘aho ‘e taha ‘i he māhina. (“tokotaha lolotonga mama tapaka”) pe
- Fakamahino na‘a nau fa‘a mama tapaka ma‘u pē, ka ‘oku ‘ikai ke nau toe mama tapaka PEA kuo nau ‘osi ta‘ofi hono ngāue ‘aki e sikaletí mo mama tapaka ‘i loto ‘i he māhina ‘e 12 kuo ‘osí. (“tokotaha mama tapaka kimu‘a”) pe
- Fakamahino kuo te‘eki ai pē ke mama tapaka. (“tokotaha te‘eki ‘aupito ke mama tapaka”) pe
- Loto lelei ke fakakakato ‘o a‘u ki he savea nounou ‘e 5 ‘i he ‘initanetí
- Malava ‘o lea, laukonga mo mahino‘i ‘a e lea Fakapilitāniá pe Te Reo Maori pe Fakatonga pe Fakaha‘amoa
- Ko ha tokotaha nofo fonua (citizen) pe pepa (permanent resident) Nu‘usila

Ko e hā e me‘a ‘oku fakakau ‘i he‘eku kau ki he akó?

Kapau ‘okú ke fie kau, ‘e kole atu ke ke ‘omi ha fakangofua ‘i he ‘initanetí kimu‘a peá ke toki fakakakato ‘a e savea ‘uluakí. ‘Oku ‘eke atu ‘e he Savea 1a fekau‘aki mo ho‘o matakali, ngāue ‘aki ‘o e nicotine mo e tapaká, ngāue ‘aki ‘o e kava mālohí mo e cannabis pea mo ho‘o tu‘unga mo‘ui lelei. Ko e ngaahi Savea hokó (1b, 2, 3 mo e 4) ‘e ‘eke atu ai kau ki ho‘o fakakaukau ki he mama tapaká pea mo e Palanga Ngāue Smokefree Aotearoa 2025. ‘Oku ‘ikai totonu ke laka hake ‘i he miniti ‘e 10 ‘a ho‘o fakakakato ‘a e ngaahi savea ko ‘eni ‘i he ‘initanetí.

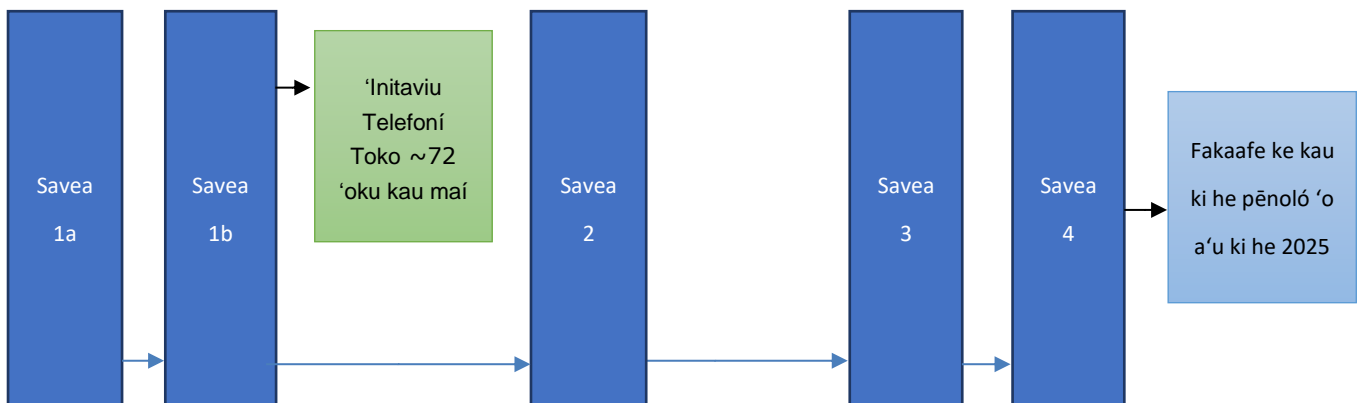
‘Oku ‘oatu kotoa ‘a e pepa fakamatala ko ‘eni ki he tokotaha ‘oku kau maí mo e foomu fakangofuá mo e ngaahi saveá, ‘i he lea Fakapilitāniá ‘i he uepisaiti Horizon Research Ltd. Ko ia, ‘o kapau ‘oku ‘ikai lava ke ke lea, laukonga mo mahino‘i ‘a e lea Fakapilitāniá pea ‘okú ke kei loto pē ke kau mai ki he akó, ‘e malava ke ‘oatu ha tatau la‘ipepa ‘o e fakatonulea ki he pepa fakamatala ma‘á e tokotaha ‘oku kau maí mo e foomu fakangofuá ‘i he Te Reo Māori, Fakaha‘amoa, mo e Fakatonga. Kapau ‘okú ke loto ke kau mai, ‘e lekooti ‘i he ‘initanetí ‘a ho‘o fakangofuá pea ‘e fakatonulea‘i atu leva ‘a e ngaahi saveá ma‘au. ‘E lekooti ho‘o ngaahi tali ki he savea ‘i he ‘initanetí ‘e he tokotaha fakatonuleá. Ko e tokotaha fakatonuleá, ‘e malava pē ko ha mēmipa ‘o ho‘o fāmilí/whanau, ko ha mataotao ki he mo‘ui lelei pe ko ha mēmipa ‘o ho‘omou komiunitií ‘okú ke falala ki ai. Ko e taimi kotoa pē ‘okú ke fakakakato ai ha savea ‘o ngāue ‘aki ha tokotaha fakatonulea, te mau lekooti na‘e fakahoko ho‘o talí ‘i he founga ko ení. ‘Oku mau fai ‘eni koe‘uhí ke mau lava ma‘u pē ‘o vakai‘i ho‘o ngaahi talí mo koe tonu, ‘i ha ‘aho kimui ange, telia na‘a ‘i ai ha me‘a te ke tokanga ki ai pe ko ha mēmipa ‘o e timi fakatotoló, ‘o kau ki ho‘o ngaahi tali ki he saveá.

Ngaahi 'Initaviu Telefoní

'I he Savea 1b, te mau 'eke atu ai pe 'okú ke loto fiemālie ke kau mai 'o kapau 'e fili ki ai, ki ha 'initaviu telefoni mo e kau fakatotolo mei he 'Univēsiti 'o 'Aokalaní (meimei ki he miniti 'e 30-45) ke alea'i 'a e Palani Ngāue 'a e pule'angá ki he Smokefree Aotearoa 2025. 'Oku lolotonga 'eke 'a e fehu'i ko 'ení ke siviliví'i ai 'a e tu'unga fie kau mai ki ha fakatotolo 'i he kaha'ú.

'E 'eke atu kiate koe 'a ho'o fakangofua ke kaú, 'i he kamata'anga pē 'o e 'initaviú. 'E fakahoko lea 'a e ngaahi 'initaviú 'e ha tokotaha ngāue mei he NIHI 'a ia 'oku 'i he 'Univēsiti 'o 'Aokalaní pea 'e ngāue leva 'a e NIHI ke 'omi ha kau faka'eke'eke 'oku hoa mo ho'o puipuitu'a fakafonuá.

'E hiki tepi ho'omo fepōtalanoa'akí pea 'e hiki tatau leva ia mei he fo'i lea ki he fo'i lea hili 'a e 'initaviú, ke 'analaiso 'e he kau fakatotoló. Koe'uhi ke malu'i koé, 'e to'o ho'o hingoá mo e fakamatala te ne fakahā ai koe pe ko e ni'ihi kehé, mei he hikí. 'Oku faka'asi atu 'i he kalafi ko 'ení 'a e founa ngāue ki he akó:

Ako iiki 'i hono tānaki 'o e Fāvaí/hūare

'I he savea 2, 'oku mau kole atu ai ke 'omi ha sīpinga 'o e fāvaí/hūare. 'Oku lolotonga 'eke 'eni koe'uhí ke siviliví'i ai 'a e tu'unga fie kau 'a e tokotahá ki ha fakatotolo 'i he kaha'ú. 'E lava heni ke sivi'i ai 'e he kau fakatotolo mei he 'Univēsiti 'o 'Aokalaní, ki ha ngaahi faka'ilonga kemikale (biochemical markers) te ne fakahā mai ai na'e ngāue 'aki 'a e tapaká mo e nicotine kimuí ni. Ko kinautolu te nau loto ke 'omi ha sīpingá, 'e 'oatu ha ki'i naunau ki hono tānaki 'o e fāvaí, ke nau ngāue 'aki mo fakafoki mai ai 'enau sīpingá ki he kau fakatotoló, 'o fakafou 'i he courier. 'E tauhi leva e ngaahi sīpinga ko 'ení 'i ha 'aisi 'i he -80C 'i he 'Univēsiti 'o 'Aokalaní ki hano toki 'analaiso 'i he kaha'ú ki ha ngaahi faka'ilonga kemikale 'o hono ngāue 'aki 'o e nicotine mo e ngaahi koloa tapaká hangē ko e mama sikaletí, NRT pe vape. 'Oku lolotonga palani'i ha ongo faka'ilonga 'e ua: Nicotine metabolite ratio (NMR) mo e Cotinine (ko hano vahevahe ia 'o e nicotine). He 'ikai toe fai ha ngaahi sivi kehe ki he fāvaí/hūare.

‘E tauhi malu ho‘o sīpinga fāvai/hūare ‘i ha ‘aisi ‘i ha māhina ‘e 60 (fakafuofua ki ha ta‘u ‘e 5) pea toki faka‘auha ‘o fakatatau mo e ngaahi tu‘utu‘uni ngāue ‘a e ‘Univēsi ‘o ‘Aokalaní.

‘Oku malava pē ke ‘i ai ha‘o ngaahi tui ki hono toputapu mo e mahu‘inga ‘o e ngaahi sīpinga tīsiú (tissue sample) ‘oku to‘ó. Ko e ngaahi tīsiú fakafonua kau ki hono tauhi ha ngaahi me‘a mei ho sinó, ‘oku totonu ke alea‘i ia mo ho‘o fāmili/whānau. ‘Oku lahi e ngaahi vakai ‘a e kakai Māori kau ki he ngaahi me‘á ni; ‘oku ‘ikai loto ha ngaahi iwi ke tauhi ha sīpinga ‘oku ‘i ai ha whakapapa pea ‘oku fale‘i honau kakaí ke nau ‘uluaki talanoa kimu‘a pea nau toki kau ki ha fakatotolo ‘e fakahoko ai ‘eni. Ka neongo ia, ‘oku fakamahino heni ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ‘o e fakafo‘ituituí ke fai ha‘ane fili.

Kapau te ke loto ki ai, ‘e lau ‘a e karakia ‘i he taimi ‘e faka‘auha ai ‘a e ngaahi sīpingá. He ‘ikai lava ke mau fakafoki atu kiate koe, makatu‘unga ‘i he faingamālie ke ‘i ai ha fa‘ahinga me‘a te ne fakatupu ai ha fokoutua. He ‘ikai ‘ave ha ngaahi sīpinga ki tu‘apule‘anga.

‘E fakakau atu ‘i he Savea 2 ha fakangofua ki he sīpinga fāvai/hūare.

Ko e hā ha ngaahi fakatamaki mo e lelei ‘o e ako ko ‘ení?

‘Oku ‘ikai ha ngaahi lelei fakapatonu vave kiate koe pe ‘i ho‘o kau ki he akó ni, ka neongo ia, ‘e tokoni ho‘o kau maí ke mau mahino‘i ai e vakai ‘a e kakaí ki he Palani Ngāue Smokefree Aotearoa 2025. ‘E malava ke tokoni ‘a e fakamatala ko ‘ení ki he ngaahi tu‘utu‘uni ‘e fakahoko ‘e he ngaahi pule‘anga ‘i Nu‘usilá pea ‘i māmani lahi fekau‘aki mo hono fakangatangata ‘o e ngaahi koloa tapaká.

‘Oku ‘ikai ke mau ‘amanaki ki ha fa‘ahinga fakatu‘utāmaki ‘i he akó ni. Ka neongo ia, ‘e malava ke fakatupu lotomamahi ki ha ni‘ihi ‘a e ngaahi fehu‘i kau ki he mama tapaká, kava mālohí mo e mo‘ui lelei fakae‘atamaí. Kapau ‘okú ke a‘usia ‘a e mamae/lotomafasiá, ‘oku ‘i ai ha tokoni ta‘etotongi mo ‘ikai fakahāhāholo, ‘oku ‘atā ‘i he ngaahi laine tokoni ko ‘ení:

- Laine tokoni fakafonuá (National helpline). Tā pe text ta‘etotongi ki he 1737 ‘i ha fa‘ahinga taimi pē ki ha tokoni mei ha faifale‘i taukei
- Quitline ‘i he 0800 778 778 ki ha tokoni mo e fale‘i fekau‘aki mo ho‘o mama tapaká
- Laine tokoni Kavamālohi Faito‘o konatapu (Alcohol Drug Helpline) ‘i he 0800 787 797, ‘o kapau ‘okú ke hoha‘a ki ho‘o faka‘aonga‘i e kavamālohí pe ko ha tokotaha

Ko e hā e me‘a ‘e hoko ki he‘eku fakamatalá?

Lolotonga ‘a e ako ko ‘ení, ‘e lekooti ‘e he tokotaha ngāue fakatotoló ‘a e fakamatala kau kiate koe mo ho‘o kau ki he akó. ‘E kau heni ‘a e ngaahi tali ki he ngaahi fehu‘i savea/‘initaviú. He ‘ikai lava ke ke kau ki he ako ko ‘ení ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ke fakangofua hono tānaki ‘a e fakamatala ko ‘ení.

Fakamatala ‘oku Faka‘asi Ai Koé

Ko e fakamatala ‘oku faka‘asi ai koé ko ha fa‘ahinga fakamatala ia ‘e lava ai ke ne fakamatala‘i ko hai koe (hangē ko ho‘o hingoá, ‘aho fā‘ele‘í, pe tu‘asilá).

Ko e kakai ‘eni ‘e ni‘ihi te nau ala hū ki ho‘o fakamatala ‘oku faka‘asi ai koé:

- Kau ngāue fakatotolo kuo fakangofua ke nau fakahoko 'a e ngaahi saveá mo e 'initaviú, ngāue ki he ngaahi sīpinga fāvaí mo hono to'o e fakamatala 'oku faka'asi ai koé
- Kau ngāue 'i he Fale Leepí (Laboratory staff) 'oku nau ngāue ki hono sivi ho fāvaí, 'o kapau 'okú ke 'i he kulupu 'oku tānaki mai ai e fāvaí
- Ko e ngaahi kōmiti faka'ēfiká pe ngaahi kautaha fakapule'anga mei Nu'usila pe tu'apule'anga, 'o kapau 'oku 'aotita'i 'a e akó. 'Oku fakahoko 'a e ngaahi 'aotitá ke fakapapau'i 'oku malu'i 'a e ni'ihi 'oku kau maí, fakahoko totonu 'a e akó, pea 'oku tonu 'a e fakamatala 'oku tānakí.
- 'Oku tātātaha hano fiema'u ke vahevahe 'e Palōfesa Bullen ho'o fakamatalá ki he ni'ihi kehé. Hangē ko 'ení, ka 'i ai ha tu'unga fakatu'utāmaki ki he mo'ui lelei pe malu 'a e kakaí, pe ki he mo'ui pe mo'ui lelei 'o'ou pe ko ha tokotaha kehe, pe kapau ko e fakamatalá 'oku fiema'u ki ha ngaahi tūkunga fakalao pau.

Fulihi (Fakapuliki) 'o e Fakamatalá (De-identified [Coded] Information)

Koe'uhí ke fakapapau'i 'oku 'ikai fakahāhāholo 'a ho'o fakamatala fakataautahá, 'e 'ikai fakahau 'a e fakamatala 'okú ne fakahā ai koé 'i ha fa'ahinga lipooti pē pe pulusinga 'e fakahoko mei he NIHI pe ko ha fa'ahinga fakamatala 'e 'ave ki he kau fakatotolo 'i he 'Apiako Fakafaito'o Wake Forest. 'E fakapuliki leva koe 'aki ha kouti. 'E tauhi 'e he timi fakatotoló ha lisi 'e fakafehokotaki ai ho'o koutí ki ho'o hingoá, koe'uhí ke 'ilo'i 'aki koe ho'o koutí 'o ka fiema'u.

Ko e ni'ihi 'eni te nau ala ma'u ho'o koutí:

- Ko e timi fakatotolo 'i he NIHI mo e 'Apiako Fakafaito'o Wake Forest USA, ko e fakataumu'a ki he ako ko 'ení
- Kau Pule pe ngaahi kautaha fakapule'anga kehe 'i Nu'usila mo USA

'E 'ave 'a e ngaahi ola fakapuliki 'o e fakamatalá ki tu'apule'anga ki he ngaahi kulupu ko 'ení:

- Ko e timi fakatotolo 'i he 'Apiako Fakafaito'o Wake Forest USA, ko e fakataumu'a ki ha ngaahi 'analaiso fakasitetisitika makehe. Ko hono fe'ave'aki 'o e fakamatalá ki he 'Apiako Fakafaito'o Wake Forest, 'e 'i he malumalu ia 'o e ngaahi makatu'unga 'e fiema'u ai ha malu'i makehe ki he fakamatala 'o kinautolu 'oku tu'utu'uni'i 'e he ngaahi lao ki he totonu fakatautaha 'i Nu'usilá.

'E malava ke pulusi pe fakahā 'a e ngaahi ola 'o e akó, kae 'ikai 'i ha founga 'e fiema'u ai ke fakahā ko hai koe.

Ko Hono Malu'i mo Tauhi Ho'o Fakamatalá

'Oku tauhi ho'o fakamatalá 'i ha ngaahi server fakakomipiuta 'i Nu'usila 'oku ngāue 'aki 'e he 'Univēsiiti 'o 'Aokalaní mo e Horizon Research Limited lolotonga 'a e akó. Ko e fakamatala kuo fakapuliki fakakoutí 'a ia kuo 'ave ki he 'Univēsiiti Wake Forest, 'oku tauhi ia 'i ha ngaahi server fakakomipiuta 'i he US.

‘E tauhi malu ho’o fakamatala kuo fakakouti ‘i he akó ‘i ha feitu’u ‘oku tauhi malu ai ‘i he ‘initaneti (cloud-based) ‘o ‘ikai toe si’i hifo ‘i ha ta’u ‘e 10. ‘E muimui pau ‘a e tauhi ko ‘eni ki he ngaahi fakahinohino malu’i fakalotofonua mo/pe fakavaha’apule’anga ‘o e fakamatalá.

Ngaahi Fakatu’utāmaki

Neongo ‘e fai e ngaahi feinga ke malu’i ho’o totonu fakataautahá, he ‘ikai fakapapau’i ‘a e matu’aki ‘ikai fakahāhāholo ho’o fakamatalá. Na’a mo hono fakakouti mo fakapuliki ‘o e fakamatalá, ‘oku ‘ikai pē ha fakapapau atu he ‘ikai ‘ilo’i ko hai tonu koe. Ko e tu’u faingofua ko ia ke hū mo ngāue hala ‘aki ‘e he kakaí ‘a ho’o fakamatalá (hangē ko hono ‘ai ke faingata’a ange ke ke ma’u pe hoko atu ‘i ha ngāue pe malu’i mo’ui lelei) ‘oku matu’aki si’isi’i ‘aupito, ka ‘e malava ke fakalalahi ‘i he kaha’ú ‘i he ma’u ‘e he kakaí ha ngaahi founa fo’ou ke nau muimui’i ai e ngaahi fakamatalá.

Ngaahi Totonu ke Ma’u Ho’o Fakamatalá

‘Okú ke ma’u ‘a e totonu ke kole ke ma’u ho’o fakamatala ‘oku tauhi ‘e he timi fakatotoló. ‘E lava ke ke ‘eke mai kiate kimautilu ke mau fakapapau’i atu ko e hā ‘a e fakamatala fakataautaha ‘oku mau ma’u kau kiate koé, pea kole ha ngofua ke ma’u mo/pe fakatonutonu ‘a e fakamatala ko iá. ‘I ha ngaahi tūkunga ‘e ní’ihi, ‘e ‘ikai ke mau lava ‘o faka’atā ke ke ma’u pe fai ha fakatonutonu, hangē ko ‘eni, kuo ‘osi tānaki ‘a e fakamatalá ko ha kongá ‘o e fakamatala akó pea ‘oku mahu’inga ia he ‘okú ne fakalika mai ‘a e fakamatala ne ‘uluaki ‘omai ‘i he taimi ko iá.

Kapau ‘oku ‘i ai ha’o fa’ahinga fehu’i kau ki hono tānaki mo faka’aonga’i ‘a e fakamatala kau kiate koé, ‘oku totonu ke ke ‘eke kia Palōfesa Chris Bullen, (fakamatala fetu’utakí ‘i he peesi 9).

Ngaahi Totonu ke To’o Ho’o Fakamatalá

‘E malava ke ke to’o ho’o fakangofua ke tānaki mo faka’aonga’i ho’o fakamatalá ‘i ha fa’ahinga taimi pē, ‘aki ho’o fetu’utaki tohi kia Palōfesa Chris Bullen (fakamatala fetu’utakí ‘i he peesi 8). ‘I he taimi ko ‘eni, ‘e ngata leva ai ho’o kau ki he akó, pea he ‘ikai toe tānaki ‘e he timi akó ha fakamatala meiate koe.

Kapau ‘okú ke loto ki ai, ‘e hokohoko atu pē hono faka’aonga’i mo hono fakakau ‘i he akó ‘a e fakamatala mo e ola ‘o e ngaahi sīpinga ne tānaki ‘o ngata ki he taimi ‘okú ke mavahe ai mei he akó. ‘E malava ke ke kole ke tamate’i ia hili ho’o mavahé, tukukehe kapau ‘okú ke mavahe hili hono fakahoko e ngaahi ‘analaiso ki he akó.

Fakamatala Pule ki he Māori

Ko e fakamatala pule ki he Māori 'oku fekau'aki ia mo hono malu'i 'o e fakamatala pe 'ilo 'a ia 'oku fekau'aki (pe ha'u mei he) mo e kakai Māori. 'Oku mau 'ilo'i 'a e taonga 'o e fakamatala kuo tānaki ki he akó ni. Ke tokoni ki hono malu'i 'o e taonga ko 'ení:

- Kuo mau talanoa ai kia Dr George Laking (Te Whakatohea), mei he 'Univēsi 'o 'Aokalaní, fekau'aki mo hono tānaki, pule'i, mo hono faka'aonga'i 'o e fakamatala mei he kau Māori 'oku kau maí.
- 'E lava ke hū 'a e ngaahi kautaha Māori ki he fakamatala kuo fakapuliki e ni'ihi kau mai ki he akó, ke ngāue 'aki ki ha lelei 'o e kakai Māori.
- 'E toe vakai'i 'e he kau fakatotolo Māori ki he mo'ui lelei, 'a e ngaahi ola 'o e akó pea mo hono liliu 'o kinautolú, kimu'a pea tukuange atu 'a e ngaahi olá ki he ni'ihi 'i he faipulusí pe ko hono faka'ali'alí.

'E lava nai ke u 'ilo ki he ngaahi ola 'o e akó?

'E lava ke kole 'e he ni'ihi 'oku kau maí, ha fakaikiiki 'o e ngaahi ola 'o e akó 'i he taimi 'e ma'u ai 'a e lipooti faka'osi 'o e akó ('e lava ke a'u 'o māhina 'e hiva hili e 'osi 'a e akó).

Ko hai 'okú ne Fakapa'anga 'a e akó?

'Oku fakapa'anga 'a e ako ko 'ení 'e he pa'anga tokoni 'a e USA National Institutes of Health (NIH) kuo foaki kia Palōfesa Eric Donny 'i he 'Apiako Fakafaito'o Wake Forest University.

'Oku 'i ai nai ha totongi fakafoki 'oku foaki mai?

Ke fakahounga'i 'a e kau mai ki he fakatotolo ko 'ení, 'e totongi fakafoki ai ki he ni'ihi kau maí 'i he ngaahi founa ko 'ení

- Lulu pale \$100 'i he māhina kotoa pē kiate kinautolu 'oku mai, kuo fakakakato 'a e ngaahi saveá
- Lulu Pale \$200 'i he faka'osinga 'o e akó ma'á e ni'ihi kuo nau fakakakato 'a e kotoa 'o e ngaahi saveá
- \$20 ki he ni'ihi kau mai, na'a nau 'omi ha sīpinga fāvai/hūare (fakatotolo 'i he kaha'ú)
- \$50 ma'anautolu 'oku kau mai ki he talanoa telefoni tautau toko tahá (fakatotoló 'i he kaha'ú)
- Lulu pale pa'anga \$50 ki hono 'omi ha ngaahi kaungāme'a pe mēmipa 'o e fāmilí ke kau 'i he akó.

Ko hai kuó ni fakangofua 'a e akó ni?

Kuo fakangofua 'a e ako ko 'ení 'e ha kulupu fakataautaha 'oku ui ko e Kōmiti Faka'ēfika ki he Mo'ui Lelei mo e Faingata'a'ia Fakaesinó [Health and Disability Ethics Committee (HDEC)], 'a ia 'oku nau vakai'i ke muimui 'a e ngaahi akó ki he ngaahi tu'unga faka'ēfika kuo fa'ú. Kuo fakangofua 'e he Central Health and Disability Ethics Committee 'a e akó ni.

Ko hai te u fetu'utaki ki ai ki ha fakamatala lahi ange pe kapau 'oku 'i ai ha me'a te u hoha'a ki ai?

Kapau 'e 'i ai ha'o fa'ahinga fehu'i, hoha'a, pe ngaahi launga kau ki he akó 'i ha fa'ahinga taimi, fetu'utaki ki he:

Hingoá: Palōfesa Chris Bullen
Telefoní: 021415267
Īmeilí: c.bullen@auckland.ac.nz

Kapau te ke fie talanoa ki ha taha 'oku 'ikai kau 'i he akó, 'e lava ke ke fetu'utaki ki ha tokotaha fale'i fakatautaha ki he mo'ui leleí mo e faingata'a'ia fakaesinó 'i he:

Telefoní: 0800 555 050
Fax: 0800 2 SUPPORT (0800 2787 7678)
Īmeili: advocacy@advocacy.org.nz
Uepisaiti: <https://www.advocacy.org.nz/>

Ki ha tokoni ki he Anga Fakafonua Māori, kātaki 'o fetu'utaki ki he:

Hingoa: Dr George Laking (Te Whakatohea)
Īmeilí: g.laking@auckland.ac.nz

Ki ha tokoni ki he Anga Fakafonua Pasifika, kātaki 'o fetu'utaki ki he:

Hingoa: Associate Professor Vili Nosa
Īmeili: v.nosa@auckland.ac.nz

'I hono fakakakato 'a e fakangofua ko 'eni 'i he 'initaneti, 'oku ou tali ai:

<p>Kuó u lau, pe kuo lau mai kiate au, pea 'oku ou mahino'i 'a e fakamatala kuo 'omi 'i he Pepa Fakamatala ma'á e Tokotaha 'oku Kau Maí.</p>
<p>Kuo 'omi ha taimi fe'unga kiate au ke u fakakaukau ai ke kau pe 'ikai kau ki he ako ko 'eni.</p>
<p>Kuó u ma'u 'a e faingamālie ke faka'aonga'i ha fakafofonga lao, tokoni whānau/fakafāmilī pe ko ha kaungāme'a ke tokoni mai ke u fai ha ngaahi fehu'i mo mahino 'a e akó.</p>
<p>'Oku ou fiemālie ki he ngaahi tali kuo 'omi fekau'aki mo e akó pea 'oku ou lava 'o ma'u ha tataua faka'ilekitulōnika pe la'ipepa 'o e foomu fakangofua ko 'eni mo e pepa fakamatalá 'i he'eku lea fakafonua (Fakapilitānia, Te Reo Māori, Fakaha'amoā pe Fakatonga).</p>
<p>'Oku mahino kiate au, ko 'eku kau ki he akó ni, 'oku ou tau'atāina (ko 'eku fili) pea 'e lava ke u mavahe 'i ha fa'ahinga taimi mei he ako ko 'eni 'o 'ikai uesia ai 'eku ngāuē pe malu'i fakafaito'ó. Kapau te u fili ke u mavahe mei he akó, 'oku ou loto ke hoko atu hono faka'aonga'i 'a e fakamatala kuo tānaki kau kiate au 'o ngata ki he taimi ne u mavahe aí.</p>
<p>'Oku mahino kiate au, ko 'eku kau ki he ako ko 'eni, 'oku 'ikai fakahāhāholo pea he 'ikai faka'aonga'i ha fa'ahinga naunau te ne lava ai 'o tala ko hai au fakataautaha, 'i ha fa'ahinga lipooti pē 'i he ako ko 'eni.</p> <p>'Oku mahino kiate au, ko e ngaahi ola ko ia kuo fakakouti ke 'oua te ne tala ko hai aú, 'e 'ave ia ki tu'apule'anga ki he 'Apiako Fakafaito'o Wake Forest University, USA hili hono 'analaiso 'i Nu'usilá.</p>
<p>'Oku mahino kiate au, 'e malava ke vahevahe 'a e fakamatalá mo ha ngaahi ako pe lesisita kehe, pe 'i ha ngaahi lipooti ki ha ngaahi kautaha 'oku nau vakai'i 'a hono holoki 'o e nicotine 'i he ngaahi koloa tapaká, ka he 'ikai faka'aonga'i ha fakamatala 'okú ne tala ko hai fakataautaha au.</p>
<p>'Oku ou 'ilo'i ko hai ke u fetu'utaki ki ai kapau 'e 'i ai ha'aku fa'ahinga fehu'i fekau'aki mo e akó fakalūkufua.</p>
<p> </p>

Fanongonongo 'e he tokotaha 'oku kau ki he saveá: 'Oku ou fakangofua ke kau atu ki he ako ko 'eni □

Kapau 'okú ke loto ke kau ki he akó, kātaki 'o fili 'a e "IO" 'i he foomu lesisita 'i he 'initaneti, ke fakahaa'i kuó ke lau 'a e foomu ko 'eni mo fakangofua ke kau ki he akó.